

Ronald Plantinga

Wit goud, groene woestijn

*Zuivelproductie en het
Friese landschap na 1945*

Noordboek

Deze publicatie kwam mede tot stand met steun van:

Boelstra Olivier Stichting
Frysk Akademyfûns
Koninklijk Fries Genootschap
Ottema Kingma Stichting
Professor van Winter Fonds

© 2022 Ronald Plantinga | uitgeverij Noordboek

Omslagontwerp Peter Boersma
Boekverzorging Elgraphic

ISBN 978 90 5615 950 4
NUR 696

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Noordboek, Postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

Inhoudsopgave

	Inleiding	7
HOOFDSTUK 1	Transities in de Friese zuivel	13
HOOFDSTUK 2	Rationalisering van melkveehouderijen	23
HOOFDSTUK 3	Melkmachines, melktanks en topsportkoeien	44
HOOFDSTUK 4	Concentratie in de zuivel	66
HOOFDSTUK 5	Nieuwe werkwijzen in de zuivelfabrieken	89
HOOFDSTUK 6	Het afvalwaterprobleem in zuivelfabrieken	107
HOOFDSTUK 7	De milieu-impact van Friese melkveebedrijven	128
HOOFDSTUK 8	Rationalisering van het landschap	145
HOOFDSTUK 9	Landbouw en natuurbescherming	164
HOOFDSTUK 10	Nieuwe vormen van zuivelproductie	183
	Slotbeschouwing	197
	Bibliografie	207
	Noten	219
	Illustratieverantwoording	272

Inleiding

Momenteel staan de landbouw en toeleverende en voedselverwerkende bedrijven voor grote opgaven. Het realiseren van voedselzekerheid, vaak aangeduid met het credo *feeding the world*, is met het oog op de groeiende wereldbevolking een enorme uitdaging. De afnemende biodiversiteit vormt een bedreiging voor de landbouwproductie, onder meer omdat insecten een belangrijke functie hebben bij bestuiving en bijdragen aan de bodemvruchtbaarheid. Vervuiling en aantasting van het landschap hebben invloed op het menselijk welzijn, maar ook op de mogelijkheden voor voedselproductie. Klimaatverandering kan, afhankelijk van de plaats en tijd, tot droogte of overvloedige regenval leiden. En voedselproductie is voor veel mensen een belangrijke bron van inkomsten, zo ook in een West-Europese regio als Friesland.

De laatste jaren is er een steeds luidere maatschappelijke roep om een ‘transitie’, ofwel een structurele en onomkeerbare verandering naar duurzame voedselproductie. Beleidsmakers, landbouworganisaties en natuurbeschermers formuleren allerlei ideeën over een dergelijke duurzaamheids transitie. Onder andere biologische landbouw, natuurinclusieve landbouw en kringlooplandbouw worden genoemd als richtingen waarin voedselproductie zich zou moeten ontwikkelen. Ook bij het provinciaal bestuur van Friesland staat deze transitie hoog op de agenda. Zo formuleerde Gedeputeerde Staten in 2017 de volgende ambitie: ‘De provincie Fryslân streeft naar een duurzame, natuurinclusieve landbouw in 2025. Een landbouw die grondgebonden en circulair is, bijdraagt aan het herstel van de biodiversiteit, maat-

schappelijk draagvlak heeft én, niet in de laatste plaats, duurzaam economisch renderend is.’¹

De huidige vragen en onzekerheden over de toekomst van voedselproductie zijn echter niet uniek voor onze tijd. Dit boek laat zien hoe de Friese zuivelsector zich in verschillende perioden aanpaste aan een veranderende wereld. In het geval van de Friese zuivelsector vonden sinds het einde van de negentiende eeuw drie transitieplaats: van ambachtelijke naar semi-industriële productie rond 1900, van semi-industriële naar industriële productie (tussen 1950 en 1980), en het hedendaagse streven naar duurzame voedselproductie. Er zijn duidelijke overeenkomsten tussen de hedendaagse duurzaamheidstransitie en eerdere transitieprocessen. Ook toen moesten bedrijven zich aanpassen en vonden er uitvoerige discussies plaats over de manier waarop dit moest gebeuren. Zo stond de Friese zuivelsector vanaf het begin van de naoorlogse periode voor de uitdaging om onder veranderende omstandigheden concurrerend te blijven produceren. Door een combinatie van loonstijgingen en een relatieve afname van de voedselprijzen moest de productiviteit van bedrijven toenemen. Met minder mensen en minder beschikbare landbouwgrond moest meer worden geproduceerd. Agrarische bedrijven en zuivelfabrieken pasten zich met steun van de overheid aan. Hierbij ging het om een combinatie van schaalvergroting, mechanisering, automatisering, rationalisering en specialisatie – een ingewikkeld proces dat simpelweg als modernisering kan worden aangeduid.

De verschillende discussies over de milieu-impact van de agrarische sector in Nederland laten zien dat de duurzaamheidstransitie een enorme uitdaging is. Een transitie die door de tegengestelde belangen waarschijnlijk lastiger in de praktijk te brengen is dan de voorgaande overgang naar industriële productie. De recente discussie en boerenprotesten naar aanleiding van het afgevoerde Programma Aanpak Stikstof (PAS) in 2019 en de daaropvolgende beleidsvoornemens zijn een duidelijk voorbeeld. Voor Friesland specifiek is de discussie naar aanleiding van de artikelenreeks over ‘landschapspijn’ door journalist Jantien de Boer illustratief. Het laat de uiteenlopende denkbeelden over de agrarische sector zien, maar biedt ook inzicht in de verbondenheid van de Friese identiteit met het Friese landschap. De directe aanleiding voor de discussie was het afschaffen van het melkquotum in 2015, die veel melkveehouders aangrepen om hun veestapel uit te breiden. Door de verdere toename van de milieu-impact kwam er meer aandacht voor de invloed van de

sector op het landschap en de biodiversiteit. In de artikelenreeks, gepubliceerd in juni 2016, bekritiseert De Boer de invloed van de landbouw, en dan vooral de melkveehouderij, op het Friese landschap. Productiviteitsgroei en -verhoging leidt volgens haar tot een afname van biodiversiteit en een vershraling van het landschap. De monocultuur van Engels raaigras bekritiseert De Boer met de term ‘groene woestijn.’²

Zoals blijkt uit deze beladen termen roept de verandering van het Friese landschap hevige emoties op: boosheid, verdriet, en een gevoel van verlies van een met het landschap verbonden identiteit. Dit beamen meerdere lezers van de *Leeuwarder Courant*, zo blijkt uit de ingezonden stukken. Zo schrijft Jan Nauta uit Oudeschoot: ‘De laatste paar jaar kan ik werkelijk niet meer zonder gevoelens van verdriet en kwaadheid door ons eens zo mooie Friese landschap fietsen.’³ Steven van Schendel uit Leeuwarden schrijft: ‘Woede en verdriet. Je eigen planeet zo behandelen en daarmee ook jezelf, je kinderen, kleinkinderen. Zo kortzichtig als de boerenindustrie te werk blijft gaan. En dat ondanks de vele signalen en onderzoeken.’⁴ De kritiek op de agri-food-sector lokte op haar beurt reacties uit van boeren en vertegenwoordigers van landbouworganisaties. In verschillende ingezonden reacties wijzen zij op de onwetendheid van de criticasters, die zich een verkeerde voorstelling van de landbouwsector maken. Boerin Coba de Vries-Fopma schrijft dat de critici een ideaalbeeld aanhangen dat niet overeenkomt met de werkelijkheid: ‘Mijn pijn komt doordat ik er steeds meer moeite mee krijg dat de burgers zo ver van de boerenwereld [zijn] af komen te staan, dat ze gemakkelijk een mening overnemen en voor waarheid aannemen. Men verromantiseert de landbouw van veertig jaar geleden en wil deze terug.’⁵ In een andere reactie wordt gesteld dat er juist al veel is verbeterd op het terrein van duurzaamheid, en dat consumenten een grote verantwoordelijkheid hebben voor de omslag naar een duurzame landbouw door meer te betalen voor voedingsmiddelen.⁶

De kritiek op de impact van de zuivelsector op milieu, natuur en landschap was gericht tegen het streven naar productiviteitsgroei. Zuivel werd daarentegen door veel vertegenwoordigers van de sector en overheden gezien als het witte goud: een drijvende kracht achter de Friese welvaart. In het naoorlogse Friesland hadden veel vertegenwoordigers van landbouworganisaties en overheden een sterk geloof in nieuwe technologie (ofwel innovatie). Dit bleek bijvoorbeeld uit het Nederlandse landbouwbeleid, dat schaalvergroting en mechanisering stimuleerde. Ook milieuproblemen kunnen volgens

deze opvatting met nieuwe technologie worden opgelost. Een voorbeeld is de toepassing van mestinjectoren, de ontwikkeling van nieuwe stalsystemen, of precisielandbouw. Sinds de afschaffing van het melkquotum in 2015 staat de bijdrage van de zuivelsector aan de regionale economie weer hoog op de maatschappelijke en politieke agenda. In Friesland werd geïnvesteerd in de bouw en uitbreiding van zuivelfabrieken. Het aantal fabrieken en de werkgelegenheid nam toe, voornamelijk door de opening van de nieuwe fabrieken van A-Ware en Fonterra in Heerenveen. De zuivelsector biedt al met al nieuwe kansen voor de regionale economie, een verschijnsel dat teruggaat op de tweede helft van de negentiende eeuw toen de zuivel opnieuw een succesvol exportproduct werd.⁷ Tegelijkertijd is de toename van de werkgelegenheid in de zuivel in verhouding tot de totale werkgelegenheid in Friesland bescheiden. Het gaat om een toename van enkele honderden banen in de afgelopen zes jaar.⁸

Kenmerkend voor Friesland is dat de regionale identiteit verbonden is met het heden en verleden van de provincie als ‘zuivelregio’ en landbouwprovincie. In de vele beschouwingen en beleidsstukken die in de naoorlogse periode verschenen, wordt het belang van de sector onderstreept. Commissaris van de Koningin Harry Linthorst Homan schreef bijvoorbeeld in het voorwoord van het *Agrarisch welvaartsplan Friesland* (1957) dat de landbouw de belangrijkste ‘historische bestaansbron’ van de provincie is.⁹ Bijna zestig jaar later schreef de toenmalige landbouwgedeputeerde Johannes Kramer onomwonden: ‘In de meer dan tweeduizend jaar oude geschiedenis van Fryslân en de Friezen neemt de landbouw een continue en belangrijke plek in.’¹⁰ Het relatieve belang van de landbouw en zuivelsector in de Friese economie, daalde in de tussentijd sterk.¹¹

Natuur- en landschapsbeschermers stellen en stelden daarentegen de impact van de productie- en productiviteitsgroei aan de kaak, en leggen de nadruk op het behoud van ecologische en landschappelijke waarden. Dit bleek bijvoorbeeld duidelijk uit de emotionele reacties in de discussie over ‘landschapspijn’. De kritische houding gaat echter verder terug dan de eenentwintigste-eeuwse discussies. Natuurbeschermingsorganisaties als It Fryske Gea en de Bond van Friese Vogelwachten (BFVW) wezen al vroeg op de negatieve impact van productiviteitsverhoging op het landschap en biodiversiteit. Vanaf de jaren vijftig droegen klachten van burgers over watervervuiling ertoe bij dat gemeenten en de provincie aandacht kregen voor waterkwaliteit.

Vervolgens werden vanaf 1960 de eerste maatregelen genomen om de afvalwaterlozingen door zuivelfabrieken aan te pakken. In de jaren zeventig en tachtig uitte de Friese Milieuraad kritiek op het bredere landbouwbeleid en de impact van ruilverkavelingen. En vanaf de jaren negentig kreeg biodiversiteit toenemende aandacht, zowel in het overheidsbeleid als in het maatschappelijk debat waarin de voortgaande afname van de weidevogelpopulatie de meeste aandacht kreeg.

De uiteenlopende belangen en opvattingen roepen de vraag op in welke richting de zuivelsector zich moet ontwikkelen. De meeste betrokkenen – boeren, burgers, beleidsmakers, en de zuivelverwerkende bedrijven – erkennen dat economische, ecologische en cultuurhistorische functies een plaats hebben in het landschap.¹² Ook neemt de maatschappelijke roep naar duurzame landbouw, waarin meer aandacht is voor biodiversiteit en landschappelijke kwaliteit, toe. Afgaande op de veelbesproken noodzaak van een transitie naar duurzame voedselproductie lijkt het alsof daadwerkelijk een nieuwe weg is ingeslagen.¹³ Tegelijkertijd blijkt dat er geen overeenstemming bestaat over hoe duurzame voedselproductie er uit zou moeten zien, en hoe deze kan worden gerealiseerd. Zoals onder andere blijkt uit een analyse van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) naar de ‘voorwaarden voor verandering’, zijn er grote beperkingen om deze tot stand te brengen. Volgens het PBL is sprake van een ‘koersvaste ontwikkelingsrichting’ die voortkomt uit het dominante verdienmodel dat ‘nog altijd [is] geënt op voorzien in goedkoop voedsel en productieverhoging.’ Het is lastig om hiervan af te wijken en te experimenteren met nieuwe vormen van voedselproductie, ook omdat boeren schulden zijn aangegaan en daardoor een grote productie moeten realiseren. Een bank, leverancier, of voedingsmiddelenbedrijf kan veranderingen tegenhouden, omdat anders zijn belangen geschaad worden.¹⁴

In de komende hoofdstukken wordt aan de hand van vele voorbeelden de ontwikkeling van de naoorlogse zuivelsector en de impact op landschap, natuur en milieu beschreven. De rode draad is de oplopende spanning tussen het streven naar economische groei (‘wit goud’) en de keerzijden daarvan (‘groene woestijn’). Beide ontwikkelingen staan naast elkaar en in het publieke debat is sprake van een toegenomen polarisatie. Tegelijkertijd wordt geprobeerd om economische ontwikkeling met duurzaamheid te verenigen. Wat de uitkomst is van deze afweging zal in de toekomst moeten blijken. De historische voorbeelden uit de volgende hoofdstukken kunnen hierbij inspiratie bieden.

HOOFDSTUK 1

Transities in de Friese zuivel

De Friese specialisatie in zuivelproductie en -verwerking heeft diepe historische wortels. Al tijdens de vroegmoderne tijd werd in Friesland dusdanig veel boter geproduceerd dat het een belangrijk exportproduct vormde.¹ In de negentiende en twintigste eeuw waren de Friese zuivelproducenten in staat – ondanks toegenomen internationale concurrentie en kostenstijgingen – hun exportpositie vast te houden. De onderliggende reden van deze langdurige specialisatie is de kenmerkende natuurlijke omgeving van de regio. De natte veen- en klei-weidegebieden in het westen en midden van de provincie zijn bij uitstek geschikt voor grasproductie, waardoor zich een specialisatie in veeteelt ontwikkelde. Bovendien heeft zuivelverwerking regionale kenmerken. Omdat de meeste landbouwproducten niet direct kunnen worden geconsumeerd, moeten ze worden bewerkt om de houdbaarheid te verlengen. Naast het landschap, zorgt het karakter van zuivelproductie voor een nauwe verbinding met de productieregio. Allereerst is de verwerking sterk gebonden aan de productielocatie van melk. Melk is immers zeer bederfelijk en moet snel worden verwerkt om de kwaliteit van het product voor een langere periode te behouden. In de loop van de twintigste eeuw verbeterden de transportmogelijkheden – de invoering van het gekoeld melktransport en de verbetering van het wegennet – en kon de afstand tussen boerderij en fabriek toenemen. Zuivelproductie is bovendien ingewikkeld en mede daardoor arbeids- en kennisintensief. Het maken van kaas en boter bestaat uit een groot aantal afzonderlijke handelingen, die elk de kwaliteit van het product beïnvloeden. Al deze factoren leidden tot regionale verschillen in productiewijze en specialisatie.

Terwijl de Friese specialisatie in zuivel bleef, veranderde de manier waarop werd geproduceerd ingrijpend. Vanaf het einde van de negentiende eeuw vonden drie transitieplaats: periodes van grote verandering waaruit bleek dat de bestaande werkwijzen niet meer overeenkwamen met de eisen van de bredere economie en samenleving. Hieronder behandel ik achtereenvolgens de overgang van ambachtelijke zuivelverwerking op de boerderij naar semi-industriële productie in de fabriek, de overgang van semi-industriële naar industriële productie, en de overgang van industriële naar duurzame productie.

Van ambachtelijke naar semi-ambachtelijke zuivelproductie

Tot in de jaren 1870 waren Friese zuivelproducten – met name boter – succesvol op de exportmarkt. Boter werd op kleinschalige wijze op de boerderij geproduceerd, en de kwaliteit liep sterk uiteen. Het exportsucces is vooral toe te schrijven aan de industrialisatie in Engeland, die vanwege de snelle groei van de stedelijke bevolking een enorme vraag naar voedingsmiddelen veroorzaakte. In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam echter de klad in de sterke exportpositie van de Friese boter. De belangrijkste oorzaak was de opkomst van nieuwe concurrenten, met name Denemarken, die boter van uitstekende kwaliteit naar Engeland exporteerden. De mindere kwaliteit van de Friese boter – er kwamen regelmatig frauduleuze praktijken voor – bedreigden het marktaandeel. Daarnaast werd boter vanaf de jaren 1870 in zogenoemde botermengfabrieken gemengd met margarine, wat de reputatie van de Friese boter verder aantastte. De gevolgen waren lagere prijzen en een daling van de boteruitvoer.²

Vanaf het einde van de negentiende eeuw vervingen kleine dorpsfabrieken de zuivelverwerking op de boerderij. In de eerste helft van de twintigste eeuw had een groot deel van de Friese dorpen een zuivelfabriek. De eerste zuivelfabriek was Freia in Veenwouden, opgericht in 1879. Net als veel andere vroege zuivelfabrieken was dit een particuliere fabriek: opgericht door ondernemers met privaat kapitaal. De eerste coöperatie – waarbij de boeren tegelijkertijd eigenaar waren – kwam in 1886 in Warga tot stand. Tussen 1888 en 1902 werd zo'n driekwart van de 173 Friese zuivelfabrieken opgericht – er kan voor deze jaren gesproken worden van het begin van de industriële zuivelproductie.³ Vanaf 1893 waren de coöperatieve fabrieken in de meerderheid. Terwijl het aantal particuliere fabrieken daalde, nam het aantal coöperatieve fabrieken

ken nog tot 1917 toe. In dat jaar stonden er 126 zuivelfabrieken in Friesland. In de jaren erna daalde dit aantal licht doordat tijdens de crisis van de jaren dertig enkele fabrieken de poorten sloot. Toch waren er begin jaren vijftig nog steeds een kleine honderd zuivelfabrieken in Friesland.⁴

De verplaatsing van de zuivelverwerking naar de fabriek betekende in veel opzichten een verbetering voor de boerenstand. Boerinnen verloren weliswaar hun functie als zuivelverwerkers – vrouwen kwamen vrijwel niet aan de slag in de fabrieken – maar de fabrieken zorgden voor een grotere toegevoegde waarde en gaven kleine boeren een relatief stabiel inkomen.⁵ Schaalvergroting en specialisatie van het boerenbedrijf waren in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog echter nog niet aan de orde. De grootste veranderingen vonden eind negentiende eeuw voornamelijk plaats op het terrein van de zuivelverwerking. In het geval van de coöperaties betekende de fabriek nog meer: het was een symbool van een zelfstandige en eigengereide boerenstand. Zij nam het heft in eigen hand door een fabriek te stichten en droeg zo bij aan de verbetering van het inkomen van de aangesloten boeren.

De productiewijze in de zuivelfabrieken was heel anders dan de kleinschalige zuivelbereiding op de boerderij. Dit had uiteraard gevolgen voor de kennis die nodig was voor zuivelproductie. Productie op de boerderij was

Zuivelproductie op de boerderij, schilderij van Ids Wiersma uit 1870.

kleinschalig, volledig handmatig, en daardoor gebaseerd op de kennis en vaardigheden van de boerin. Deze plaatsgebondenheid kwam tot uiting in de kwaliteitsverschillen van boter. In de zuivelfabrieken werd het productieproces deels gemechaniseerd en gestandaardiseerd. Het ontromen van de melk was het eerste onderdeel van de zuivelproductie dat werd gemechaniseerd. Vanaf 1879 kwam een verbeterde versie van de Zweedse melkcentrifuge van De Laval op de markt, die het mogelijk maakte om met grotere efficiëntie melk te ontromen.⁶ Melkverwerking in de fabriek betekende ook schaalvergroting. De melk van verschillende boeren werd in melkbussen aangevoerd. Door de grotere hoeveelheid melk die afkomstig was van verschillende leveranciers nam de kwetsbaarheid van het productieproces toe. Eén microbiologische besmette melkbus kon namelijk de productie van een hele dag ruïneren. Kwaliteitscontrole en hygiëne werden daarom belangrijker. Zo werd in Friesland een Gezondheidsdienst voor Vee in 1919 opgericht om veeziekten te voorkomen. Ook vond op steeds grotere schaal kwaliteitscontrole van de melk plaats om microbiologische besmetting tegen te gaan.⁷

De Friese zuivelfabrieken die eind negentiende eeuw werden opgericht vormden geen *industrie* zoals de grote, gemechaniseerde fabrieken die vanaf de jaren zestig werden gebouwd. Een aanzienlijk deel van het werk bleef handmatig en gebonden aan de inzichten en kennis van een of enkele personen. Omdat sprake was van een gedeeltelijk industrialisatieproces, kan daarom beter gesproken worden van semi-industriële productie. De meeste fabrieken – met name de coöperatieve fabrieken – waren bovendien klein en onvergelijkbaar met de industriële bedrijven in andere sectoren. Ze konden niet zelfstandig alle taken van een modern, industrieel bedrijf vervullen, zoals de verkoop en marketing van producten, en *Research & Development* (R&D, oftewel ontwikkeling en onderzoek). Om de coöperatieve fabrieken op de lange termijn levensvatbaar te houden, werden rond 1900 verschillende ondersteunende organisaties opgericht. De Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland (vanaf nu Friese Zuivelbond) speelde een centrale rol. Dit was een koepelorganisatie waarbij alle coöperatieve zuivelfabrieken in Friesland aangesloten waren. In 1898 werd de Friesche Coöperatieve Zuivel-Export Vereniging (Frico) opgericht: een coöperatieve verkooporganisatie waarbij de aangesloten zuivelcoöperaties samenwerkten om hun producten op de nationale en internationale markt af te zetten. De Bolswarder Zuivelschool leidde leidinggevenden voor de zuivelindustrie op. Het Zuivel-

consulentschap was belangrijk voor de ontwikkeling en verspreiding van kennis. De zuivelfabrieken en ondersteunende organisaties droegen samen bij aan de kwaliteit van de producten en uiteindelijk aan de winstgevendheid van de dorpsfabrieken.

Van semi-industriële naar industriële productie

Na de Tweede Wereldoorlog stond de Friese zuivelsector voor nieuwe uitdagingen. Die kwamen voort uit ontwikkelingen in de bredere economie: stijgende kosten en relatief dalende voedselprijzen. De stijgende kosten, met name de loonkosten, werden grotendeels veroorzaakt door de grotere vraag naar arbeid en door de sterke economische groei. In de eerste naoorlogse jaren streefde de regering naar volledige werkgelegenheid, en probeerde in samenwerking met de sociale partners en werkgevers de lonen zo laag mogelijk te houden. Het doel was om de concurrentiepositie van de Nederlandse bedrijven op de Europese en wereldmarkt te versterken en volledige werkgelegenheid te realiseren. Door de sterke economische groei nam de vraag naar arbeid toe, en in enkele belangrijke sectoren, zoals de bouw- en de metaalsector, was sprake van krapte op de arbeidsmarkt. Om aan voldoende werknemers te komen, gingen werkgevers hogere lonen betalen. De politieke steun voor de geleide loonpolitiek brokkelde eveneens af na de periode van de rooms-rode kabinetten Drees. Vanaf 1959 werd de geleide loonpolitiek stap voor stap losgelaten. Het gevolg was een snelle stijging van de lonen – een loonexplosie. Lonen werden vervolgens vastgesteld in collectieve arbeidsovereenkomsten. Sectoren met een lagere arbeidsproductiviteit en de sectoren die grotendeels voor exportmarkten produceerden (die de loonstijgingen niet konden doorberekenen in de productprijs) kwamen in de problemen.⁸ Een met de loonexplosie samenhangende uitdaging was de werktijdverkorting: door de invoering van de vijfdaagse werkweek begin jaren zestig waren er minder arbeidsuren per werknemer beschikbaar. Dit was ook het geval in de zuivelfabrieken.⁹

Er was nog een andere economische ontwikkeling gaande. De relatieve prijs voor voedsel – de prijs ten opzichte van prijzen van andere producten – daalde in de naoorlogse periode. Hierdoor kwam het inkomen van boeren onder druk te staan.¹⁰ Het vanaf de jaren zestig door de Europese Economische Gemeenschap (EEG) gevoerde Gemeenschappelijk Landbouwbeleid